

ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ПРОФІЛАКТИКИ МОРАЛЬНОЇ ТРАВМИ У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Козігора Марія

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Kozihora.Mariia@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9597-952X>

Мета. У статті розглянуто вивчення поняття моральної травми (МТ) у науковій літературі. Мета нашого дослідження – висвітлення та обґрунтування експериментальної програми спецкурсу для майбутніх вчителів.

Методи. У статті ми використали метод теоретичного аналізу й узагальнення та метод природнього експерименту з впровадження програми спецкурсу для майбутніх вчителів «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану». У дослідженні взяли участь студенти 3-х курсів освітнього ступеня «бакалавр» спеціальності 013 Початкова освіта Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради». Програма розрахована на один семестр 2022/2023 н.р. та включає 11 лекційних та 5 практичних занять.

Результати аналізу наукових джерел дають змогу стверджувати, що МТ на сучасному етапі може виникати не тільки у військовослужбовців, а й у цивільних, найчастіше у медичних працівників та вчителів. В Україні відсутні дослідження, що стосуються саме МТ у вчителів, хоча це дуже актуальна тема в період широкомасштабної війни в країні. В рамках дослідження проявів МТ під час воєнного конфлікту ми розробили експериментальну програму для майбутніх вчителів. Наш спецкурс базується на основі духовно-орієнтованої когнітивно-процесуальної терапії. При МТ може виникати сором, гнів, почуття провини, втрата віри, а такі моральні поняття, як милосердя, прощення, молитва, покаєння, справедливість можуть запобігати цьому. Для роботи ми обрали теми, які в названій терапії вважаються найефективнішими: поняття МТ, події, значення події для в житті людини, духовні ресурси, поняття провини та визнання провини, самопрощення, повага, духовне партнерство під час переживання МТ, посттравматичне зростання. Під час практичних занять здобувачі освіти розглядають практичні вправи для допомоги учням заспокоїтись, пережити травматичну ситуацію. Для щоденного використання ми пропонуємо використовувати вправи для контролю власних емоцій,

спілкування з оточуючими, вирішення конфліктних ситуацій; техніки самодопомоги в екстремальних ситуаціях.

Висновки. Отримані знання зі спецкурсу «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану» є корисними, практичні навички можуть використовувати у професійній діяльності.

Ключові слова: цивільне населення, професійна діяльність, програма спецкурсу, духовно-орієнтована когнітивно-процесуальна терапія, вчителі початкової школи.

Mariia Kozihora. Implementation of an experimental program for the moral injury prevention among future teachers during martial state.

Purpose. The article examines the study of the concept of moral injury (MI) in scientific literature. The purpose of our research is to highlight and substantiate the experimental program of a special course for future teachers.

Methods. In the article, we used the method of theoretical analysis and generalization and the method of a natural experiment for the implementation of the special course program for future teachers "Moral injury: diagnosis and prevention in future teachers during martial law". Students of the 3rd year of the educational degree "Bachelor" of specialty 013 Primary Education of the Communal Institution of Higher Education "Lutsk Pedagogical College of the Volyn Regional Council" took part in the research. The program is designed for one semester of 2022/2023. and includes 11 lectures and 5 practical classes.

Results. The results of the analysis of scientific sources make it possible to state that MI at the current stage can occur not only in military personnel, but also in civilians, most often in medical workers and teachers. In Ukraine, there are no studies specifically related to MI among teachers, although this is a very relevant topic during the period of a large-scale war in the country. As part of the study of MI manifestations during the military conflict, we developed an experimental program for future teachers. Our special course is based on spiritually oriented cognitive process therapy. With MI, shame, anger, guilt, loss of faith can arise, and such moral concepts as mercy, forgiveness, prayer, repentance, justice can prevent this. For our work, we have chosen topics that are considered the most effective in this therapy: the concept of MI, events, the meaning of the event in a person's life, spiritual resources, the concept of guilt and recognition of guilt, self-forgiveness, respect, spiritual partnership during the experience of MI, post-traumatic growth. During practical classes, students consider practical exercises to help students calm down and survive a traumatic situation. For daily use, we suggest using exercises to control your own emotions, communicate with others, resolve conflict situations; self-help techniques in extreme situations.

Conclusions. The knowledge gained from the special course "Moral injury: diagnosis and prevention of future teachers during martial law" is useful, practical skills can be used in professional activities.

Key words: civilian, professional activity, special course program, spiritually-oriented cognitive-processual therapy, primary school teachers.

Вступ. Вивчення поняття моральної травми (МТ) розпочалося з кінця ХХ століття, коли вперше в науковий обіг його ввів J. Shay та J. Munroe (1998). Найширше МТ досліджується як військова психічна травма та розглядається в трьох контекстах: 1) виникнення непередбачуваних, критичних ситуацій, 2) зрада вищого керівництва та 3) зрада своїх власних внутрішніх переконань (Shay & Munroe, 1998).

Переживання травматичної події може залежати від низки факторів: культурних переконань особистості, наявності підтримки чи стадії розвитку, на якій зазнавалось травматичне переживання. Почуття приниження, зради чи замовчування формують травматичні переживання. Особи які пережили травматичну подію, зауважують її вплив на духовні переконання та пошук сенсу. Наростання травми може відбутись під час поєднання травматичної події, досвіду особистості та афекту (Гордовська, 2021).

В. Litz та ін. (2009) подає визначення МТ як вчинення, нездатність запобігти, участь чи знання про дії, які порушують глибокі моральні переконання та очікування. На його думку, моральна шкода походить від усвідомленого акту поведінки, яке порушує чи суперечить етичному кодексу або правилам щодо уявлень про «правильне» / «хибне», і може статися як наслідок власних дій, так і дій когось іншого. Це може сприяти внутрішньому конфлікту та емоційному дистресу, але лише в тому випадку, якщо людина усвідомлює невідповідність між вчинком та своїм власним моральним кодексом, що, своєю чергою, призводить до негативного переживання емоцій провини та сорому (Litz et. al., 2009).

Е. Jones (2020) вважає, що МТ – це необхідність людини приймати рішення між двома можливими варіантами поведінки, у цьому випадку зберігається право вибору, а при МТ цей вибір залежить від події та правил, які керують діями. Дехто після такого вибору може почувати себе непотрібним або менш значущим у світі, або навіть може змінитися віра. Релігійні переконання та духовність пов'язані з посттравматичним зростанням і обернено пов'язані із ПТСР (Jones, 2020).

К. Drescher та ін. (2011) та ін. зазначають, що у військовослужбовців МТ може виникнути не тільки через те, що особа стає свідком вбивства чи жорстокого поводження з кимось, а й сама може вчиняти подібні дії. На противагу, цивільному населенню,

військові підготовлені до такого, оскільки мораль і етика є частиною військової діяльності. Під час воєнних дій вони змушені виконувати дії, які є неприйнятними в мирному житті, та через які порушуються особисті моральні переконання (наприклад, вбивство) (Drescher et. al., 2011).

В останні роки почали з'являтися публікації про МТ, отриману не тільки військовослужбовцями, які беруть участь в бойових діях, а й цивільними особами. L. Zasiékina та S. Zasiékin (2020) вивчають прояви МТ у прямих нащадків свідків геноциду. Відзначено, що в цей період найбільш гостро поставало питання моральних або аморальних вчинків, оскільки потрібно було зберегти своє життя. Люди зневірялися від голоду, шукали безпечне місце та що-небудь їстівне. Це узгоджується з ідеєю моральної свободи, що виражає індивідуальний вибір навіть у екстремальних ситуаціях. Також в період геноциду не можна однозначно сказати яка поведінка є правильною, а яка неправильною (Zasiékina & Zasiékin, 2020).

Під час пандемії на COVID-19 актуальним питанням стало отримання МТ медичними працівниками, які працюють із хворими на коронавірус. E. Epstein та його команда (2019) для визначення морального дистресу, отриманого під час пандемії, розробили факторну структуру морального дистресу. Методика для медичного персоналу складається із 27 питань, які виражають моральний вибір чи дилеми у складних етичних ситуаціях. Останні питання визначають готовність працівника звільнитися з роботи через моральний дистрес (Epstein et. al., 2019).

Крім цього були також дослідження морального дистресу серед медичних працівників в різних сферах охорони здоров'я: онкологія, паліативна допомога, психіатрія, педіатрія, хірургія, невідкладна допомога та інтенсивна терапія. J. Hancock та його дослідницька група (2020) виявили три основні проблеми, що лежать в основі розвитку морального дистресу: організаційні проблеми, напружені ситуації, поганий досвід роботи команди (Hancock et. al. 2020). Інші дослідження показали, що організаційні обмеження знижують рівень ефективності медичних послуг і низька згуртованість команди є зумовлює виникнення моральних страждань (Jansen et. al., 2020).

K. Fischer-Grönlund та M. Brännström (2021) визначили, що моральний стрес у медичних працівників може виникати через неефективну допомогу, надмірне лікування, коли нема позитивного

результату для пацієнта, погане спілкування з пацієнтом або його рідними. Працівники зазнають моральних переживань, якщо їм потрібно доглядати за пацієнтами, які довгий час страждають; коли стикаються з надто довгою чергою на допомогу; коли в інтенсивній терапії потрібно робити вибір між життям чи смертю; соціальні працівники зазнають МТ, коли не можуть пацієнтам надати належної допомоги (Fischer-Grönlund & Brännström, 2021).

Окремою категорією цивільного населення, які можуть отримати МТ, є вчителі. J. Currier та ін. (2015) досліджували морально-шкідливий досвід, який можуть отримати вчителі Сальвадору. Вони зазначають, що крім професійних небезпек, вчителі можуть зіткнутися і з іншими психологічними травмами, які можуть відігравати важливу роль у поясненні ПТСР та проблем професійного вигорання. МТ у вчительській професії можна отримати внаслідок власних дій чи бездіяльності інших вчителів школи; спостереження за стражданнями дітей та наслідками, які виникли; несправедливості в їхній професійній діяльності. Часте виникнення таких травмуючих ситуацій є тривожним показником для багатьох фахівців, який може перешкоджати їхній професійній діяльності та спонукати до звільнення (Currier, et. al., 2015).

Метою нашого дослідження є аналіз досліджень МТ та розробка експериментальної програми для діагностики та профілактики МТ у майбутніх вчителів під час воєнного стану.

Методи дослідження – теоретичний аналіз, природний експеримент із впровадження в Комунальному закладі вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради спецкурсу для студентів 3 курсу спеціальності 013 Початкова освіта «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану».

Обговорення результатів. L. Keefe-Perry, M. Levinson та V. Litz (Sugrue, 2020) запропонували актуальність МТ для державної освіти в США через морально складний та особливий характер середовища, в якому працюють вчителі та етично не простих вчинків, які їм потрібно робити. Зокрема, M. Levinson (2015) стверджує, що вчителі «часто опиняються в ситуаціях, в яких вони змушені встановлювати справедливість, але водночас в яких ці справедливі дії не можливі». Ця нездатність діяти справедливо є типом моральної поведінки, яка спричиняє МТ (Levinson, 2015: 206).

L. Keefe-Perry (2018) висуває припущення, що МТ може бути широко поширена серед вчителів державних шкіл у США. У зв'язку з важким соціальним становищем, кризами, розривом між расовими та економічними досягненнями, політикою нульової терпимості до порушення дисципліни, вчителі зіштовхуються з «щоденною боротьбою між бажанням відчувати себе частиною системи, яка створює добро у світі, та переконливими доказами протилежного» (Keefe-Perry, 2018).

Під час тривалого воєнного конфлікту в країні можуть закриватися заклади освіти, учні перестають отримувати ту психосоціальну підтримку, яку зазвичай отримували у шкільному середовищі, зокрема від вчителів. Дистанційне навчання має певні плюси в такій ситуації (спілкування з однолітками, вчителями, навчання, отримання навчальної інформації та її самостійний пошук), але є й мінуси – учні можуть забагато часу проводити в інтернет-середовищі, переглядати фото та відео чутливого для психіки характеру, що може спровокувати МТ.

В Україні попри тривалий період війни, не існує досліджень щодо МТ серед вчителів та учнів, хоч це й дуже актуальне на сьогодні. Тому ми вбачаємо за доцільне проводити профілактичну роботу з майбутніми вчителями, щоб влаштувавшись працювати в школи, вони не тільки чули про поняття МТ, а й вміли правильно приймати рішення й діяти. Саме з цією метою ми організували спецкурс в Комунальному закладі вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» для студентів 3-х курсів освітнього ступеня бакалавр спеціальності 013 Початкова освіта «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану».

О. Федій стверджує, що відповідно до вимог сучасності, перед закладом освіти постає питання щодо вихованості своїх учнів. У кожному віковому періоді виділяють дев'ять складових якостей особистості: знати, вміти, любити, дружити, працювати, боротися, берегти, допомагати та творити. Ці якості вбирають у себе багато моральних якостей, якими учні повинні володіти (Федій, 2016).

Програма нашого спецкурсу базується на основах духовно-орієнтованої когнітивно-процесуальної терапії. Цей напрямок ґрунтується на загальному розумінні травми, виправленні помилкових думок та інтерпретацій травми, зосереджуючись на

поступовому виявленні, обробці та когнітивній реструктуризації з використанням духовних ресурсів (вірування, практики, цінності, мотивація), щоб остаточно пропрацювати неадаптивні моделі мислення та вирішити довготривалі проблеми. Такі духовні поняття, як милосердя, покаяння, прощення, духовна віддача, молитва, справедливість, надія обговорюються як засоби запобігання сорому, провини, гніву, приниження, духовної боротьби та втрати віри.

Н. Кoenig та ін. вважають, що вищезгадана терапія є найбільш оптимальною для роботи з травмами, які супроводжуються ПТСР, МТ, депресією, хронічним болем. Дослідження вчених показують, що в осіб з глибокими духовними переконаннями, швидкість відновлення після травми більша на 50-70% (Koenig et. al., 2017).

Експериментальна робота з організації спецкурсу відбувається у декілька етапів: підготовчий етап, проведення лекційних занять зі здобувачами вищої освіти, заключний етап. Розглянемо кожен етап детальніше.

Підготовчий етап передбачав вибір груп студентів для впровадження експериментальної програми та розробка робочої програми. Наш вибір зупинився на студентах 3 курсу, оскільки вони уже мають досвід роботи з учнями, багато часу проводять на практичних заняттях у школі, а дехто уже працює за індивідуальним графіком у зв'язку з працевлаштуванням за спеціальністю.

Розробляючи програму спецкурсу, ми взяли за основу теми, які в духовно-орієнтованій когнітивно-процесуальній терапії вважаються найефективнішими: «Поняття МТ», «Значення події та духовність», «МТ та духовні ресурси», «Цінності, уважність, співчуття», «Внутрішні запитання та переживання», «Визнання провини. Проблемне мислення», «Самопрощення: переконання та довіра», «Повага та загладження провини», «Влада, контроль і духовні розбіжності», «Близькість та духовне партнерство», «Безпека та посттравматичне зростання». Заняття проводяться протягом I семестру 2022-2023 н.р. по одному разу в тиждень з кожною групою окремо.

Другим етапом є проведення лекційних та практичних занять. Заплановано 11 лекційних та 7 практичних занять, під час яких студенти знайомляться із поняттям травми, МТ, чинниками, які передують виникненню травм, етапами особистісного переживання. Під час практичних занять розглядаються та виконуються вправи для

керування власними емоціями, налагодження комунікації із травмованими учнями, студенти вчать використовувати методи самопомоги у травмуючих ситуаціях. Розглянемо більш детально структуру освітнього компонента.

На початку першого заняття ми дали студентам опитувальник «Анкета моральної травми – версія для вчителя (MIQ-T)». 12 запитань опитувальника охоплюють п'ять сфер факторів, в яких можуть опинитися як майбутні, так і вчителі шкіл: 1) конкретні акти насильства; 2) зрада; 3) випадки погано поводження з учнями; 4) нездатність запобігти стражданню та травми учнів; 5) етична дилема / моральний конфлікт. Після проведеного анкетування, розпочинаємо програму занять. Для ознайомлення пропонуємо короткий опис змісту лекційних занять (табл. 1).

Паралельно із лекційними заняттями студенти працюють над практичним матеріалом. Для практичного вивчення розглядаються такі теми: 1) Прояви та контроль власних емоцій; 2) Розвиваємо гармонійні стосунки з іншими; 3) Проблеми та їх ефективне вирішення; 4) Гігієна спілкування; 5) Техніки самопомоги під час кризових ситуацій.

Для того, щоб навчитися усвідомлювати та керувати своїми емоціями, ми пропонуємо виконувати низку вправ: 1) фіксувати ситуації, які відбуваються та викликають емоції за схемою «ситуація – емоції»; 2) створити таблицю, в якій потрібно занотовувати ситуацію, емоцію та думки, які виникли під час ситуації. Біля кожної емоції та думки робити позначку інтенсивності вираження від 0% до 100%; 3) для повідомлення оточуючим про ставлення до того, що відбувається, без звинувачення та вимог щось змінити – використати техніку «Я-висловлювання».

Щоб навчитися чути і розуміти співрозмовника, а не намагатися одразу його в чомусь переконати, пропонуємо впродовж дня будь-яке спілкування розпочинати з питання, а не зі ствердження.

Під час проведення практичного заняття «Проблеми та їх ефективне вирішення» ми зі студентами розглядаємо декілька підходів до вирішення проблемної ситуації:

- Суперництво. Метою є переконання щодо своєї точки зору, вигідне для себе рішення іншою стороною. Цей підхід застосовується тільки тоді, коли рішення несе в собі користь для іншої людини, колективу.

- Компроміс. Дві сторони йдуть на певні поступки один одному. Можна застосовувати, коли дві сторони знаходяться в рівних умовах, або коли допустиме тимчасове рішення, або є небезпека втратити все.

Таблиця 1

Зміст лекційних занять експериментальної програми

Тема	Основні поняття, які вивчаються
1. Поняття моральної травми	Стрес, види стресу. Поняття психологічної травми. Поняття морального травмування особистості. Духовно-орієнтований когнітивний підхід у терапії МТ
2. Значення події та духовність	Поняття про травматичну подію. Вплив події на духовний стан людини.
3. Моральна травма та духовні ресурси	Моральна травма під час повномасштабної війни в Україні. Симптоми, прояви. Духовні ресурси особистості.
4. Цінності, уважність, співчуття	Моральні цінності. Важливість моральних цінностей для вчителів початкової школи. Вплив моральних цінностей на прийняття рішень. Прояв уважності як чинник допомоги. Співчуття: коли проявляти.
5. Внутрішні запитання та переживання	Етапи переживання моральної травми. Осмислення ситуації та внутрішні запитання. Самоаналіз ситуації. Відстрочені реакції на травматичний стрес.
6. Визнання провини. Проблемне мислення	Поняття провини. Подолання вини та почуття провини. Релігійні ритуали. Інші ритуали для подолання провини.
7. Самопрощення: переконання та довіра	Прощення як свобода. Визнання ситуації. Етапи самопрощення. Вибачення. Прийняття нового себе.
8. Повага та загладжування провини	Поняття поваги. Чесність як вища форма поваги. Самоповага. Особливість поваги у випадках моральної травми під час війни. Почуття провини. Згладжування провини.
9. Влада, контроль і духовні розбіжності	Значення влади та контролю в житті людини. Вміння керувати власними емоціями. Вплив влади та контролю на порушення правил моральної поведінки.
10. Близькість та духовне партнерство	Значення духовної близькості під час війни. Вплив близькості на переживання моральної травми. Роль сім'ї у переживанні моральної травми. Гігієна спілкування.
11. Безпека та посттравматичне зростання	Поняття психологічної безпеки особистості. Посттравматичне зростання. Роль посттравматичного зростання у подоланні наслідків травми.

- Пристосування. Одна зі сторін відмовляється від своїх вимог. Це може відбутися тоді, коли відбувається усвідомлення своєї

неправоти, є бажання зберегти відносини з опонентом, або несерйозність суперечки.

- Відступ. Відбувається уникнення конфлікту або вихід з мінімальними втратами. Вирішення конфлікту в таких ситуаціях не відбувається, а згасає.

- Співробітництво. Найкращий варіант вирішення конфліктної ситуації. Ставлення до іншої сторони не як до суперника, а як до колеги. Відбувається спільний пошук вирішення проблеми.

Для контролю себе в тривожних ситуаціях, які можуть виникнути під час війни, ми практикували виконувати такі вправи: 1) як тільки відчуваєте, що починаєте нервувати або панікувати – мовлення збивається, руки тремтять – потрібно обхопити долонями лікті і міцно притиснути руки до грудей. Це поза витриманої, сильної духом людини; 2) опустити руки впродовж тулуба і з максимальною силою стискувати та розтискувати їх. Спробувати відшукати той ритмічний рух, який якнайкраще допомагає у панічних ситуаціях. Це можна зробити, пригадавши останню тривожну ситуацію, яку вдалось ефективно подолати; 3) під час стресової ситуації слід поррахувати до десяти, а потім приймати рішення.

Усі лекційні матеріали поєднані із практичними заняттями, що дозволяє здобувачам освіти не тільки дізнатися нову інформацію, але й отримати практичні навички, які вони зможуть використати у своїй професійній діяльності.

Майбутнім учителям також варто знати основні ознаки психологічної травми, на які потрібно обов'язково звертати увагу: якщо в учня з'явилося безпідставне відчуття провини або сором за те, що відбувається уже після травматичної події; замкнутість в собі; зміна настрою; тривога; часті головні болі, апатія.

Під час занять зі студентами ми розглядаємо практичні вправи як допомогти учням молодшого шкільного віку, якщо вони переживають травматичну подію. Серед таких вправ – вправа «Обійми безпеки». Ми її можемо використати для покращення емоційного стану дитини. Вона виконується в декілька кроків: 1) оцінка стану учня, визначення емоцій, які вона переживає; 2) створення безпечного місця, сісти зручно і на одному рівні, якщо учень не проти – можна обійняти або взяти за руку; 3) просимо розповісти що трапилося; 4) слухання та вислуховування того, що розповідає учень; 5) називаємо емоції, які спостерігаємо («я бачу, що

тобі сумно») та розділяємо їх («я б теж сумував би в такій ситуації»); 6) дати стільки часу, скільки потрібно щоб проговорити емоції; 7) повторна оцінка стану учня; 8) запитуємо «що ти зараз будеш робити?», «що будемо зараз робити», якщо учень не називає своє бажання діяльності, ми пропонуємо свій варіант (Несенюк та ін., 2022).

При розгляді таких вправ важливо наголошувати студентам, що вони виконуються наодинці з учнем, а не перед класом.

Третім, заключним етапом, є контрольне виконання опитувальника «Анкета моральної травми – версія для вчителя (MIQ-T)» для аналізу результативності вивчення спецкурсу.

Вивчення програми спецкурсу «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану» допоможе майбутнім вчителям зрозуміти поняття МТ, правильно підбирати вправи для роботи з учнями, які пережили травматичну подію, та знати методи самопомоги в екстремальних ситуаціях, які несподівано можуть виникнути під час війни.

Висновки і перспективи. МТ – це вид психічної травми, при якій порушуються внутрішні переконання людини, коли зникає межа між «правильним та хибним» у своїх діях. Дослідження показали, що отримати МТ може будь-хто, оскільки в житті можуть виникнути непередбачувані ситуації, в яких ми змушені приймати нестандартні рішення. Найбільше досліджень стосовно МТ проводилось у сфері військової служби, так як військові можуть постійно знаходитися у стресових ситуаціях, ризикувати власним життям та життям побратимів та бачити наслідки воєнних дій. Водночас дедалі більше з'являється публікацій, в яких описується цей вид травми у цивільного населення, а саме у людей, які переживають війну, медиків, вчителів. У статті ми ґрунтовно описали експериментальну програму «Моральна травма: діагностика та профілактика у майбутніх вчителів під час воєнного стану», яка проводиться для студентів, що працюють з учнями молодшого шкільного віку. Перспективами дослідження вважаємо більш глибоке вивчення МТ саме у працівників освіти.

Література

1. Гордовська, Т. І. (2021). Конструкт моральної травми та його концептуальний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»,* (4), 7–16.

2. Несенюк, Н., Чудаєва, Н., Мурашкевич, О. (2020). Травматичні події: психологічна підтримка та самодопомога. Рада Європи, 42–47.
3. Федій, О. А. (2016). Духовно-естетичні та психотерапевтичні концепти формування творчого потенціалу суб'єктів сучасного педагогічного процесу. *Інноваційний потенціал професійної підготовки майбутніх фахівців початкової і дошкільної освіти*, (3), 4–15.
4. Currier, J. M., Holland, J. M., Rojas-Flores, L., Herrera, S., & Foy, D. (2015). Morally injurious experiences and meaning in Salvadorian teachers exposed to violence. *Psychological trauma: theory, research, practice, and policy*, 7(1), 24.
5. Drescher, K. D., Foy, D. W., Kelly, C., Leshner, A., Schutz, K., Litz, B. (2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war veterans. *Traumatology*, 17(1), 8–13.
6. Epstein, E. G., Whitehead, P. B., Prompahakul, C., Thacker, L. R., & Hamric, A. B. (2019). Enhancing understanding of moral distress: the measure of moral distress for health care professionals. *AJOB empirical Bioethics*, 10(2), 113–124.
7. Fischer-Grönlund, C., Brännström, M. (2021). The Swedish translation and cultural adaptation of the Measure of Moral Distress for Healthcare Professionals (MMD-HP). *BMC Med Ethics*, 22, 151.
8. Hancock, J., Witter, T., Comber, S., Daley, P., Thompson, K., Candow, S., ... & Kits, O. (2020). Understanding burnout and moral distress to build resilience: a qualitative study of an interprofessional intensive care unit team. *Canadian Journal of Anesthesia/Journal canadien d'anesthésie*, 67(11), 1541–1548.
9. Jansen, T. L., Hem, M. H., Dambolt, L. J., & Hanssen, I. (2020). Moral distress in acute psychiatric nursing: Multifaceted dilemmas and demands. *Nursing ethics*, 27(5), 1315–1326.
10. Jones, E. (2020). Moral injury in a context of trauma. *The British Journal of Psychiatry*, 216(3), 127–128.
11. Keefe-Perry, L. C. (2018). Called into crucible: Vocation and moral injury in US public school teachers. *Religious Education*, 113(5), 489–500.
12. Koenig, H. G., Boucher, N. A., Oliver, R. J. P., Youssef, N., Mooney, S. R., Currier, J. M., & Pearce, M. (2017). Rationale for spiritually oriented cognitive processing therapy for moral injury in active duty military and veterans with posttraumatic stress disorder. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 205(2), 147–153.
13. Levinson, M. (2015). Moral injury and the ethics of educational injustice. *Harvard Educational Review*, 85(2), 203–228.
14. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical psychology review*, 29(8), 695–706.
15. Shay, J., Munroe, J. (1998). Group and milieu therapy for veterans with complex posttraumatic stress disorder. In: Saigh PA, Bremner JD, editors. *Posttraumatic stress disorder: comprehensive text*. Boston: Allyn & Bacon, 391–413.
16. Sugrue, E. P. (2020). Moral injury among professionals in K–12 education. *American Educational Research Journal*, 57(1), 43–68.
17. Zasiékina, L., & Zasiékin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41–58.

References

1. Hordovska, T. I. (2021). Konstrukt moralnoi travmy ta yoho kontseptualnyi zmist [The construct of moral trauma and its conceptual content]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Psykhologichni nauky» – Scientific bulletin of Kherson stste university. Series “Psychological sciences”*, 4, 7–16 [in Ukrainian].

2. Nesenjuk, N., Chudaieva, N., Murashkevych, O. (2020). *Travmatychni podii: psykholohichna pidtrymka ta samodopomoha [Traumatic events: psychological support and self-help]*. Rada Yevropy, 42–47 [in Ukrainian].
3. Fedii, O. A. (2016). Dukhovno-estetychni ta psykhoterapevtychni kontsepty formuvannia tvorchoho potentsialu subiektiv suchasnoho pedahohichnoho protsesu [Spiritual-aesthetic and psychotherapeutic concepts of forming the creative potential of subjects of the modern pedagogical process]. *Innovatsiinyi potentsial profesiinoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv pochatkovoï i doshkilnoi osvity – Innovative potential of professional training of future specialists in primary and preschool education*, (3), 4–15 [in Ukrainian].
4. Currier, J. M., Holland, J. M., Rojas-Flores, L., Herrera, S., & Foy, D. (2015). Morally injurious experiences and meaning in Salvadorian teachers exposed to violence. *Psychological trauma: theory, research, practice, and policy*, 7(1), 24.
5. Drescher, K. D., Foy, D. W., Kelly, C., Leshner, A., Schutz, K., Litz, B. (2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war veterans. *Traumatology*, 17(1), 8–13.
6. Epstein, E. G., Whitehead, P. B., Prompahakul, C., Thacker, L. R., & Hamric, A. B. (2019). Enhancing understanding of moral distress: the measure of moral distress for health care professionals. *AJOB empirical Bioethics*, 10(2), 113–124.
7. Fischer-Grönlund, C., Brännström, M. (2021). The Swedish translation and cultural adaptation of the Measure of Moral Distress for Healthcare Professionals (MMD-HP). *BMC Med Ethics*, 22, 151.
8. Hancock, J., Witter, T., Comber, S., Daley, P., Thompson, K., Candow, S., ... & Kits, O. (2020). Understanding burnout and moral distress to build resilience: a qualitative study of an interprofessional intensive care unit team. *Canadian Journal of Anesthesia/Journal canadien d'anesthésie*, 67(11), 1541–1548.
9. Jansen, T. L., Hem, M. H., Dambolt, L. J., & Hanssen, I. (2020). Moral distress in acute psychiatric nursing: Multifaceted dilemmas and demands. *Nursing ethics*, 27(5), 1315–1326.
10. Jones, E. (2020). Moral injury in a context of trauma. *The British Journal of Psychiatry*, 216(3), 127–128.
11. Keefe-Perry, L. C. (2018). Called into crucible: Vocation and moral injury in US public school teachers. *Religious Education*, 113(5), 489–500.
12. Koenig, H. G., Boucher, N. A., Oliver, R. J. P., Youssef, N., Mooney, S. R., Currier, J. M., & Pearce, M. (2017). Rationale for spiritually oriented cognitive processing therapy for moral injury in active duty military and veterans with posttraumatic stress disorder. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 205(2), 147–153.
13. Levinson, M. (2015). Moral injury and the ethics of educational injustice. *Harvard Educational Review*, 85(2), 203–228.
14. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical psychology review*, 29(8), 695–706.
15. Shay, J., Munroe, J. (1998). Group and milieu therapy for veterans with complex posttraumatic stress disorder. In: Saigh PA, Bremner JD, editors. *Posttraumatic stress disorder: comprehensive text*. Boston: Allyn & Bacon, 391–413.
16. Sugrue, E. P. (2020). Moral injury among professionals in K–12 education. *American Educational Research Journal*, 57(1), 43–68.
17. Zasiékina, L., & Zasiékin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41–58.

Received: 19.10.2022

Accepted: 03.11.2022